

Educació i Cultura
(UIB) núm. 7 1989

**PROPOSTA METODOLÒGICA PER A
LES PRÀCTIQUES DE L'ESCOLA
UNIVERSITÀRIA DE FORMACIÓ DEL
PROFESSORAT D'EGB DE LES ILLES
BALEARS**

M. Antònia Riera, Marisa Mir i M. Rosa Rossell

En la formació professional dels futurs mestres existeix un capítol d'especial significació: el de les pràctiques escolars. De fet, el paper que desenvolupen les pràctiques varia ostensiblement, però en cap país es qüestiona la seva necessitat i tots els autors coincideixen a emfasitzar la seva importància (Benejam, 1987).

La categoria formativa de les pràctiques radica en el fet de possibilitar a l'alumne l'oportunitat d'establir els primers contactes reals amb l'escola, facilitant-li múltiples ocasions per assajar-se com a aprenent

de mestre: observant, analitzant i contrastant la realitat escolar, posant a prova tècniques i recursos didàctics concrets, iniciant-se en els processos de diagnòstic i avaluació, familiaritzant-se amb els diversos subsistemes que conviven en el marc escolar, coneixent l'estructura organitzativa d'un centre, integrant els coneixements adquirits a l'Escola de Magisteri, enllaçant teoria i praxi, comprovant experiències puntuals i podent introduir-se en un model de treball integral.

Com a assignatura reglada, les pràctiques es troben definides al pla d'estudis. No obstant això, el seu àmbit s'estén més enllà d'una assignatura concreta. Les pràctiques d'ensenyança, a més d'englobar un conjunt d'experiències escolars, abasten també un ampli ventall d'activitats realitzades a la mateixa Escola Normal, activitats que depenen de diferents departaments i càtedres. En aquest sentit, les pràctiques estan connectades amb els tòpics de les diferents assignatures i amb la metodologia que se segueix a les classes teòriques, així com amb el clima del centre. Els alumnes incorporen als seus hàbits educatius tot el que prèviament han viscut i experimentat a les aules, fet que obliga les escoles normals, des de la nostra perspectiva, a revisar els continguts que imparteixen i a actualitzar les seves pautes pedagògiques.

A més a més, ja que les pràctiques són un dels pilars bàsics de la formació del mestre, han d'estar plenament integrades dins del currículum de Magisteri, i n'ha de canviar definitivament la tradicional consideració d'assignatura "marginal", entorn de la qual, de fet, quasi ningú no ha volgut exercir mai competències i responsabilitats (Fernández, Blasco i Palomero, 1987).

El debat actual sobre aquest tema se centra a esbrinar si la formació del mestre ha de dirigir-se prioritàriament cap a la comprensió global dels principis psicopedagògics que orienten la tasca docent o, en canvi, ha d'orientar-se cap a l'adquisició de tècniques i destreses específiques. Tal volta l'aspecte important és l'elaboració d'un currículum i d'unes pautes per al seu desenvolupament, dissenyats per equips interdisciplinaris amb la finalitat de preparar els futurs mestres.

A grans trets podem afirmar, no obstant això, que el currículum actual de formació de mestres resulta ineficaç per preparar els professionals d'EGB. Així, almenys, ho confirmen les investigacions de Pérez Serrano (1986) i Ortega i Varela (1984), que manifesten que el pla d'estudis és inadequat per tal com no aconsegueix una sòlida formació pràctica.

No és sols la curta durada de les pràctiques l'únic problema –ni el principal– que presenta l'actual reglamentació de les pràctiques. En opinió d'Albuerne López (1986), cal destacar altres aspectes:

- La manca d'una normativa legal clara.
- El desbordament dels col·legis públics de pràctiques.
- L'escàs contacte entre l'Escola de Magisteri i l'alumne en pràctiques.
- La manca de coordinació entre els professors de les E.U. i els professors d'EGB.
- La manca de reconeixement i compensació dels mestres per la seva tasca de tutoria.
- La inoperància de les comissions de pràctiques.
- Les enemistats i lluites professionals.
- La manca d'un pla de pràctiques, establert prèviament, que les orienti i canalitzi.
- La inadequació del seguiment i avaluació de les pràctiques.
- La manca de qualitat de les memòries finals presentades pels alumnes.

Observant que, en línies generals, en l'organització de les pràctiques docents hi ha una sèrie de mancances tals com la poca adequació dels continguts teòrics a la realitat escolar i educativa en general, les dificultats de la praxi concreta de la tutorització, etc., hem vist oportú oferir una proposta metodològica, a partir de l'estudi d'altres models i de la pròpia experiència.

La nostra proposta no es fonamenta en un model de pràctiques de característiques eninentment "tècniques", perquè tal com diu T. Mauri (1987, 51) entenem que una proposta merament instrumental, sense

fonamentació teòrica, sense esquemes inicials sobre el que és l'escola, seria absurda.

Per això, ens manifestam més partidàries d'uns objectius concrets, encaminats a l'exercici de la professió de mestre, objectius fonamentats en una estreta relació entre la teoria i la pràctica i, en concret, sobre l'eficàcia de l'experiència en la pràctica educativa, en una línia de treball propera a la que realitza l'Escola de Mestres de Sant Cugat (Mañà i Villanueva, 1987). Aquests objectius, explicitats per cursos, quedarien redactats de la següent manera:

- Primer Curs: Visites a escoles; experiències concretes (d'observació, propostes metodològiques, etc.); comentaris de vídeos; participació en treballs interdisciplinaris; etc.
- Segon Curs: Observació-investigació de l'entorn escolar; el projecte educatiu i organitzatiu del centre; treball a l'aula; coneixement dels nins per cicles.
- Participació en la programació-realització-avaluació d'algun treball, unitat, sortida i/o experiència.
- Tercer Curs: Augmentar la participació en el funcionament del grup-classe.
- Possibilitar la realització de pràctiques en camps concrets: Educació especial, compensatòria, etc.

D'altra part, per tal d'assolir aquests objectius, evindentment, no n'hi ha prou enviant els alumnes a les escoles d'EGB i exigint l'elaboració d'una memòria de pràctiques. Cal preparar acuradament el material i les activitats que l'alumne ha de realitzar, així com les persones que hauran de col.laborar en les pràctiques. Una bona definició i selecció dels objectius no garanteix que les pràctiques es realitzin correctament.

El segon punt de la nostra proposta versa sobre les funcions dels agents implicats en les pràctiques. Fins ara, els mestres són els responsables d'ensenyar l'alumne al llarg d'aquest període, mentre la funció avaluadora recau sobre el professor-tutor que nomena l'Escola Normal.

Tot i que el model dels països estudiats per P. Benejam (1987, 132-139) és molt semblant, les tendències actuals plantegen la necessitat d'integrar aquests dos professionals en un mateix equip, i d'exigir, a més a més, una experiència escolar àmplia i renovada per part dels professors de la Normal (veg. el Document núm. 0, sobre les funcions dels agents implicats).

A partir d'aquest punt, hem organitzat la nostra proposta metodològica sobre el desenvolupament de les pràctiques diferenciant tres moments (abans, durant i després) i en funció de cada un dels agents implicats (escola, alumnes, professorat de l'escola, professor-tutor i mestre-tutor). Una visió conjunta de tots els elements implicats es pot tenir a partir del quadre de la pàgina següent, juntament amb els documents de treball dissenyats.

De la relació de documents que acompanyen la proposta, n'hem fet una tria, i n'hem seleccionat aquells que hem considerat més significatius. D'altra part, no voldríem acabar sense esmentar el caire "obert" de la proposta –de fet, durant aquest curs sols serà experimentada amb un petit nombre d'alumnes–, així com sense manifestar el convenciment que la seva implementació requerirà successives remodelacions i redefinicions. Serà absolutament necessari comptar amb un nou marc institucional i acadèmic, així com amb un suport econòmic, per dur a terme la reforma de les pràctiques de Magisteri i, en concret, per continuar amb la proposta en cas que l'avaluació de l'experiència resulti positiva.

Relació de documents que acompanyen la proposta

Document núm. 0: Funcions dels agents implicats.

Document núm. 1: Punts de referència per planificar una observació.

Document núm. 2: Diagnòstic de la situació: El projecte educatiu.

Document núm. 3: Articles de Mauri (1988) i Palomero Fernández (1986).

Document núm. 4: Pautes per a les reunions del professor-tutor amb els alumnes.

Pautes per a les reunions del professor-tutor amb el mestre-tutor.

Document núm. 5: Suggeriments per al mestre-tutor que rep alumnes practicants dins la seva aula.

Document núm. 6: Pauta d'avaluació per al mestre-tutor sobre la intervenció de l'alumne a l'aula.

Document núm. 7: Relació d'activitats que pot realitzar l'alumne durant les pràctiques.

Document núm. 8: Guió de pràctiques per ajudar l'alumne en l'elaboració del document reflexió-pràctiques.

Exemples d'alguns dels documents de la proposta

Document núm. 0: Funcions dels agents implicats

a) El professor-tutor

- Coordina o relaciona el centre de formació i l'escola. Explica al mestre-tutor el treball que ha de fer l'alumne i el resultat que s'espera de les pràctiques. Coneix l'escola i el seu projecte pedagògic i intervé en qualsevol conflicte que es pugui donar entre els dos centres.
- Es responsabilitza d'un grup d'alumnes (no més de cinc) i els explica el pla de pràctiques. Ajuda a establir un guió d'estratègies per a l'execució concreta de les pràctiques.
- Visita l'alumne a l'escola, l'observa, aconsella i ajuda.
- Reuneix i interpreta la informació sobre les pràctiques i les avalua.

b) El mestre-tutor

- Orienta els alumnes i els facilita tot tipus d'informació sobre el centre, la classe, el programa, els materials i els recursos.
- Estableix una bona relació per donar confiança a l'alumne.

AGENTS	ABANS PRACTIQUES	DURANT PRACTIQUES	DESPRES PRACTIQUES
ESCOLA UNIVERS:	<ul style="list-style-type: none"> elaborar Reglament de Practiques dissenyar les Practiques i aproparies difusió del Pla de Practiques realització d'un Seminari sobre l'organitz. i funcionament (guies, documents de treball) 	<ul style="list-style-type: none"> Supervisió del desenvolupament de les P. (resoldre conflictes, etc.) Seguiment de l'activitat dels Tutors i de les Escoles de Practiques 	<ul style="list-style-type: none"> avaluació de les Practiques amb totes les parts implicades exposició sobre el material confeccionat per els alumnes
ALUMNE	<ul style="list-style-type: none"> conèixer el Pla de Pràctiques conèixer l'Escola : l'alumne realitzarà una visita per establir els primers contactes complimentarà el document "Diagnòstic de la situació" (2) contactar amb els Tutors 	<ul style="list-style-type: none"> Actualció a partir de propostes metodològiques diferents Documents 1,2,3,7,8 Participació dins la dinàmica de l'aula fer una proposta de materials o activitats que tingui continuïtat a l'aula 	<ul style="list-style-type: none"> confecció i entrega del Document Reflexió-Pràctiques Document (8) Guia de practiques
PROFESSOR	<ul style="list-style-type: none"> adequació dels continguts a la realitat escolar : preparar activitats que l'alumne pugui realitzar durant les Practiques i llegir els articles sobre el tema (3) conèixer el Pla de P. i les seves funcions 	<ul style="list-style-type: none"> conèixer l'avaluació de les Pràctiques per contrastar els continguts i metodologia de la seva assignatura amb la realitat escolar en que se troben els seus alumnes 	<ul style="list-style-type: none"> comentar a classe la incidència de les practiques en l'assignatura en concret
PROF: TUTOR	<ul style="list-style-type: none"> conèixer el Pla de Pràctiques conèixer les peutes de tutorització fer-se càrrec del grup d'alumnes : reunió prèvia per explicar la estructura i metodologia de les P. Document (4) visita prèvia a les Escoles per comentar finalitats, funcions, etc. de les Pràctiques Documents (5) i (6) 	<ul style="list-style-type: none"> seguiment de l'alumne realitzar un mínim de 2 visites a cada centre. Durant la visita : <ul style="list-style-type: none"> - reunió amb els alumnes Document (7) - reunió amb el mestre-tutor 	<ul style="list-style-type: none"> realitzar l'avaluació e informe de l'alumne junt amb el mestre tutor reflexió general amb tots els alumnes de practiques
MESTRE TUTOR	<ul style="list-style-type: none"> conèixer el Pla de P. i les seves funcions rebre un grapat de suggerències que pot fer per tal d'augmentar el rendiment de les Pràctiques (5) mostrar el grup-classe de treball 	<ul style="list-style-type: none"> explicar, orientar, mostrar ... seguiment de l'alumne intercanvi amb el prof.-tutor 	<ul style="list-style-type: none"> avaluació de l'alumne a partir de la peuta (6) Document Peuta d'avaluació de la intervenció de l'alumne a l'aula
ESCOLA EG8	<ul style="list-style-type: none"> conèixer el Pla de P. i les seves funcions triar mestres i aules pels alumnes donar a conèixer l'Escola als alumnes 	<ul style="list-style-type: none"> afavorir la formació dels alumnes 	<ul style="list-style-type: none"> avaluació

- L'ajuda a observar i analitzar el treball que fa a classe; anima l'alumne perquè intervingui en la planificació, anàlisi i avaluació del treball que efectua.

- Supervisa i valora l'activitat del practicant, i emet un informe al final.

c) L'alumne practicant

- Durant l'etapa de pràctiques és funció de l'alumne respectar les normes del centre: assistència, puntualitat, normes de convivència ...

- Realitza el treball i observació, participació, ensenyança, avaluació, planificació i comentari de les tasques amb el mestre-tutor.

- Elabora el document reflexió-pràctiques, que haurà de presentar al final del període de pràctiques.

d) Comissió de Pràctiques

- Dissenya el pla de pràctiques anual.

- Coordina i operativitza el desenvolupament de les activitats.

e) El professorat de l'escola universitària

- Adequa els continguts i metodologies de la seva assignatura concreta a la realitat escolar.

Document núm. 4: Pautes per a les reunions del professor-tutor amb els alumnes

a) Abans de pràctiques

- Aclarir amb els alumnes quins són els objectius del temps de pràctiques, la seva estructura i metodologia.

- Planificar l'actuació de l'alumne durant el temps de pràctiques.

- Aportar recursos bibliogràfics i qualsevol altre tipus d'informació que es consideri convenient.

- Planificar l'elaboració del document reflexió-pràctiques.

- Comentar l'anàlisi i el diagnòstic de la situació escolar, realitzats per l'alumne després de la visita inicial al centre.

- Planificar els contactes que es mantindran al llarg de les pràctiques.

b) Durant les pràctiques

- Mantenir reunions amb tots els alumnes d'un mateix centre amb la finalitat d'intercanviar opinions, rebre informació, ajudar a resoldre les dificultats, aconsellar, suggerir i orientar.
- Resoldre conflictes si cal.

c) Després de pràctiques

- Promoure una reflexió i valoració general amb tots els alumnes.
- Comentar els criteris d'avaluació del document reflexió-pràctiques.

Pautes per a les reunions del Professor-Tutor amb el Mestre-Tutor

a) Abans de pràctiques

- Explicar i comentar el document de pràctiques.
- Recordar i aclarir al mestre-tutor les seves funcions.
- Comentar el que es pretén de l'alumne, de la seva intervenció.
- Comentar el document d'avaluació de l'alumne.
- Establir la propera reunió.

b) Durant les pràctiques

- Intercanviar opinions.
- Recerca de solucions dels possibles conflictes.
- Recollir l'opinió del mestre sobre la pauta d'avaluació i sobre el treball realitzat per l'alumne fins aleshores.

c) Després de pràctiques

- Valorar tota l'activitat que l'alumne hagi desenvolupat durant els diferents períodes de pràctiques:

- tasques d'observació, planificació i desenvolupament d'unitats temàtiques.
- disseny i pràctica de programes.
- elaboració de materials didàctics.
- experimentació de tècniques d'instrucció, aprenentatge i avaluació.
- participació en activitats complementàries.

- implicació global a l'aula i al centre.
 - sessions de treball amb el professor-tutor de la Normal.
 - informes escrits de l'alumne, així com les seves reflexions crítiques.
- Elaborar els corresponents informes sobre cada alumne.
 - Proposta de qualificació de l'alumne a partir de les pròpies apreciacions i de les realitzades pel mestre-tutor.

Document núm. 5: Suggestiments per al mestre-tutor que rep alumnes practicants dins la seva aula

1.- Familiaritzar l'alumne practicant amb el seu grup classe:

- Presentant al practicant els alumnes, explicant-li la seva funció i la durada de la seva estada.
- Mostrant-li els recursos de què disposa l'aula i el centre.
- Comunicant-li les normes generals de funcionament de la classe, per tal que l'alumne-practicant no les alteri amb la seva presència.

2.- Fer participar l'alumne en el seu propi estil d'ensenyança:

- Compartint amb ell les programacions i els projectes que pensa desenvolupar durant la seva estada.
- Discutint l'oportunitat dels continguts, materials i mètodes que fa servir a l'aula.
- Ajudant-lo a relacionar-se amb els alumnes.

3.- Ajudar l'alumne a observar i analitzar el que succeeix a l'aula:

- Proporciant-li dades, materials i opinions.
- Comentant les incidències que es produeixen a la classe.
- Encomenant-li petites tasques: construcció d'algun material, treball individual amb alumnes, etc.

4.- Introduir l'alumne progressivament en una pràctica independent:

- Motivant l'alumne perquè planifiqui algun tema, activitat o experiència.
- Ajudant-lo perquè es mostri segur en el manteniment de la disciplina fonamentada en el treball.

- Comentant-li les seves actuacions amb sinceritat.
- Possibilitant a l'alumne que es responsabilitzi, durant alguns moments, del funcionament de la classe.

Document núm. 8: Guió de pràctiques per ajudar l'alumne en l'elaboració del document reflexió-pràctiques

1.- Característiques dels centre de pràctiques

Describeix i interpreta breument aquells trets bàsics que defineixen el centre i que són el marc de l'acció educativa que s'hi exerceix.

- 1.1.- Situació i característiques de la població i del barri.
- 1.2.- Característiques socio-econòmiques de la població escolar.
- 1.3.- Tipus d'escola (pública, concertada, privada...).
- 1.4.- Descripció del centre: tipus d'edifici, antiguitat, nivells que s'hi imparteixen, nombre d'aules, patis i altres serveis, condicions de seguretat i higiene.
- 1.5.- Nombre total de nins i mestres, aules per cicle, nins per aula, mestres per aula.

2.- Organització de l'escola

Defineix i caracteritza l'organització de l'escola, considerant els següents aspectes:

- 2.1.- Organigrama del centre.
- 2.2.- Descripció del funcionament en cicles i nivells.
- 2.3.- Enumeració d'algunes activitats generals de l'escola.
- 2.4.- La relació amb els pares.
- 2.5.- La relació amb l'entorn.

3.- Projecte pedagògic

L'acció educativa que s'exerceix en un centre respon a uns criteris i objectius prefixats. En alguns casos estan molt clars, i en d'altres no. Segons això, descriu:

- 3.1.- Fase d'elaboració del projecte pedagògic i persones que hi participen o bé que hi han participat.
- 3.2.- Punts essencials del projecte pedagògic del centre: objectius, punts bàsics, adequació al moment actual, etc.

4.- Situació lingüística de l'escola

Un factor que cal considerar especialment en la nostra realitat és el de la situació lingüística de l'escola, l'enfocament i tractament que es dóna a la llengua, tant des del punt de vista instrumental i comunicatiu com quan és objecte d'aprenentatge.

Descriu i interpreta breument la situació lingüística del centre, tenint en compte els següents aspectes:

4.1.- Plantejament del centre sobre el tractament de la llengua.

4.2.- Percentatge de nins segons la parla familiar.

4.3.- Característiques dels mestres: domini del català oral i escrit. Nombre de mestres amb reciclatge de català. Presència de l'especialista per fer català.

4.4.- Tractament de la llengua catalana: classes que es fan en català, classes de català. Llengua ambiental de l'escola (rètols, circulars, cartells...). Tractament de la llengua castellana.

5.- Descripció de la classe

La classe és l'àmbit on treballa i es relaciona un grup concret. Entre els factors que condicionen el comportament dels nins hi trobem les característiques del grup i la seva història, i la manera com el mestre, d'acord amb les directrius de l'escola, organitza la classe.

Descriu el clima de la classe valorant els següents aspectes:

5.1.- Nivell on es fan les pràctiques.

Característiques del grup: nombre, nombre de nins i nines, llengua familiar dels nins, temps que fa que van junts, situacions específiques dins el grup.

5.2.- Llengua emprada a classe com a instrument de comunicació.

5.3.- El mestre: anys d'experiència com a mestre, antiguitat en el centre, titulació, especialitat.

Anys d'experiència al mateix cicle o nivell.

Llengua que empra usualment.

Altres adults que intervenen en el grup classe.

5.4.- Descripció de l'espai de la classe. Aprofitament de l'espai per dur a terme altres activitats. Altres espais.

- 5.5.- Tipus de material present a l'aula i la seva organització.
- 5.6.- Descripció del repartiment del temps. Relació entre temps i activitat. L'atenció a la diversitat de ritmes de treball.
- 5.7.- Principals normes de relació en el grup. Formes d'organització.
- 6.- El treball a classe

Descriu i analitza la vida quotidiana de la classe durant el període d'una setmana, fent referència als aspectes que esmentem a continuació i intentant veure si aquestes activitats responen o no a una orientació de cicle.

- 6.1.- Objectius i continguts de la programació.
- 6.2.- Criteris metodològics: motivació, utilització de materials, durada de les activitats, organització del grup classe, ritme de treball, etc.
- 6.3.- Seguiment i control de l'activitat: aspectes que el mestre avalua, tipus d'exigència en aquest aspecte de cadascun, com ho porta a terme, com informa els pares, hàbits de treball, etc.

7.- L'equip de mestres

L'equip de mestres forma una unitat de funcionament dins l'escola. Descriu i analitza:

- 7.1.- Mestres que formen l'equip. Situació administrativa. Estabilitat de l'equip. La figura de l'especialista dins l'escola.
- 7.2.- Funcionament de l'equip. Organització per cicles, per departaments. Tipus de reunions.
- 7.3.- Llengua dels mestres i actitud davant la normalització lingüística.

8.- El cicle i la seva organització

Observa si l'escola fa un plantejament de cicle i descriu:

- 8.1.- Els objectius del cicle.
- 8.2.- Objectius educatius comuns.
- 8.3.- Organització material.
- 8.4.- Les diferències individuals.
- 8.5.- Coordinació entre cicles.
- 8.6.- Participació de l'equip en la gestió de l'escola.

BIBLIOGRAFIA

- ANGUERA, T. (1988): *Observació a l'escola*. Graó. Barcelona.
- ANTUÑEZ, S. (1987): *El projecte educatiu*. Graó. Barcelona.
- BEJARANO, J. (1987): *Les pràctiques en la formació inicial del professor*. Naus Llibres. València.
- BENEJAM, P. (1986): *La formació de maestros*. Laia. Barcelona.
- CASAS, M. (1984): "La orientación de las prácticas en la nueva reforma", a *Cuadernos de Pedagogía*. Núm. 114.
- FERNÁNDEZ, R.; BLASCO, R.; PALOMERO, J. E. (1987): "Las prácticas de enseñanza a debate: opinión de los alumnos profesores de escuelas universitarias y maestros de EGB en ejercicio", a *Revista Interuniversitaria de Formación de Profesorado*. Núm. 0, 1987.
- GIMENO, J.; FERNÁNDEZ, A. (1980): *La formación del profesorado de EGB. Análisis de la situación española*. Ministerio de Universidades e Investigación. Madrid.
- GONZÁLEZ, R.; LATORRE, A. (1987): *El mestre investigador. Investigació a l'aula*. Graó. Barcelona.
- HAYSON, J. T.; SUTTON, C. R. (1981): *Nuevas técnicas en la formación de profesores*. Oikos-Tau. Barcelona.
- LANDSHEERE, G. (1979): *La formación de los enseñantes de mañana*. Narcea. Madrid.
- MAÑA, T.; VILLANUEVA, M. (1987): *Les pràctiques a l'escola de mestres de Sant Cugat*. UAB. Bellaterra.
- MAURI, T. (1988): "Hacer prácticas", a *Cuadernos de Pedagogía*. N. 161.
- NOGUERA, J.; PASTOR, E.; ROMÁN, J. M. (1985): *Métodos de selección y formación de profesores*. Herder. Barcelona.
- DE LA ORDEN, A. (1982): "Un problema inaplazable: la formación profesional del profesorado", a *Revista Educación*. Núm. 269.
- PALOMERO, J. E.; FERNÁNDEZ, R. (1986): "Las prácticas en la Normal de Teruel", a *Cuadernos de Pedagogía*. Núm. 140.
- POSTIC, M. (1978): *Observación y formación de profesores*. Morata. Madrid.
- SANMARTÍ, N. (1980): "La renovación de las prácticas", a *Cuadernos de Pedagogía*. N. 69.